

رشد از دیدگاه اسلام

فیروزوه فلاح، مهسا رضوی، بهاره خلیلزاده

اسلام به عنوان دینی الهی و یک مکتب پیش رو، قبل از روان‌شناسان، برای انسان مراحل رشد و تکامل قائل شده بود؛ مراحلی که او را به هدف خلقتش که همان خداگونه شدن و انسان کامل است، می‌رساند.

آن‌چه در اسلام برای انسان مطرح شده است، در قالب دستورها و سفارش‌هایی است که راه و رسم زندگی را آموزش می‌دهد و انسان را تربیت می‌کند.

مراحل رشد پس از تولد

اسلام دوران رشد را بعد از تولد به سه مرحله تقسیم می‌کند که تا ۲۱ سالگی به طول می‌انجامد. پیامبر اکرم(ص) می‌فرمایند: «کودک در هفت سال اول سید و آقا؛ در هفت سال دوم مطیع و فرمان‌بردار و در هفت سال سوم وزیر و مشاور است» [حر عاملی، ۱۳۶۷: ۱۵].

امام صادق(ع) می‌فرمایند: «کودک هفت سال بازی کند، در هفت سال دوم خواندن و نوشتن و در هفت سال سوم حلال و حرام را بیاموزد» [اکلینی، ج ۶: ۴۷]. و هم‌چنین امیرالمؤمنین(ع) می‌فرمایند: «فرزندت در هفت سال اول همانند ریحان و گل خوشبو است، در هفت سال دوم خدمت‌گزار و مطیع تو و در هفت سال سوم دشمن یا دوست تو باشد» [شرح ابن ابیالحدید، ج ۲۰: ۳۴۳].

از نگاه اسلام، انسان موجودی در حال رشد است. دوران زندگی او مرحله‌های فراوانی دارد. اسلام، آغاز رشد را قبل از تولد می‌داند. چنان‌چه قرآن‌کریم در سوره غافر، آیه ۶۷ می‌فرماید:

«همانا آدمی را از گل خالص آفریدیم. پس آن گاه او را نطفه گرداندیم و در جای استوار قرار دادیم. آن گاه نطفه را علقه و علقه را مضغه و باز آن مضغه را استخوان گردانیدیم. سپس بر استخوان‌ها گوشت پوشاندیم. از آن پس، او را به صورت خلقی دیگر به وجود آوردیم (دمیدن روح). آفرین بر قدرت کامل بهترین آفریننده». اسلام دستورهای فراوان تربیتی در خصوص دوران جنینی انسان دارد که مادران را به رعایت آن‌ها توصیه می‌کند.

دوره سوم: مشورت و وزرات

از ویژگی‌های این دوره، همراهی و مشورت پدر و مادر با فرزند است. در واقع می‌توان گفت، این دوره با مشکلات بلوغ و پذیرش تکلیف و مسئولیت همراه است. نوجوان و جوان می‌تواند در عین حال که دوست آن‌ها در خانواده است، مشاور و دستیار آن‌ها نیز باشد.

در این مرحله لازم است که پدر و مادر شرایط مشارکت فرزندان در تصمیم‌گیری‌ها را فراهم سازند. در غیر این صورت، ممکن است آن‌ها در مقابل خانواده قرار گیرند و با آن مخالفت کنند.

مسئولیت خانواده از نگاه اسلام

از دیدگاه اسلام، پدر و مادر وظایف سنگینی را در تربیت کودک کوکان محسوب می‌شود. فراهم کردن مسلم برای کوکان مناسب، به منظور رشد و آمادگی برای پذیرش نقش‌های اجتماعی آینده، در درجه اول بر عهده خانواده است.

از جمله حقوقی را که اسلام تحت عنوان وظیفه برای خانواده تعریف می‌کند، در فرمایش امام سجاد(ع) می‌توان دید. امام (ع) می‌فرمایند: «حق کودک تو بر تو این است که بدانی وجود او از توتُّت و بد و خوب او در این دنیا به تواریط پیدا می‌کند و باید بدانی که در سرپرستی او مسئولیت داری» [امکارم الاخلاق: ۲۴۳]. و نیز می‌فرمایند: «با فرزندت چنان رفتار کن که اثر نیکوی تربیت تو مایه زیبایی و جدان اجتماعی او شود، یا این که او را چنان تربیت کن که بتواند در کارهای گوناگون زندگی با اعزت و آبرومندی زندگی کند» [همان: ۲۴۳].

اسلام در سراسر دوره کودکی و نوجوانی، سفارش‌های تربیتی بسیاری را مدنظر دارد. از جمله امام رضا(ع) می‌فرمایند: «فرزند خود را به بهترین اسم و کنیه نام‌گذاری کن» [مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱۴: ۵۰ و ۵۱]. و پیامبر(ص) می‌فرمودند: «به کوکان خود محبت کنید و نسبت به آن‌ها مهربان باشید و هنگامی که به آن‌ها وعده دادید، به وعده خود عمل کنید» [حر عالمی، ۱۳۶۷، ج ۵: ۱۲۶].

مجموعه سفارش‌های مطرح شده نشان می‌دهد که اسلام، توجه به کوکان و نوجوانان و ایجاد فضای مناسب جهت رشد آن‌ها را نه تنها سفارشی اخلاقی،

با توجه به حدیث‌های روایت شده از سوی معصومان، می‌توان دوران رشد را به سه مرحله هفت ساله تقسیم کرد:

۱. دوره اول سیاست و سروری.
۲. دوره اطاعت و فرمان‌برداری.
۳. دوره مشورت و وزارت.

۱. دوره اول: سیاست و سروری

به نظر می‌رسد، اسلام توجه ویژه‌ای به مرحله‌های رشد به ویژه در دوران کودکی دارد. اطلاق «آقا و سرور» به کوک و تعبیر «گل و ریحان» از او نشان می‌دهد که تا چه حد، دوران کودکی از ظرافت و حساسیت برخوردار است.

دورانی که بازی، محبت، مراقبت از او و آزادی باید همراه شود تا او بتواند رشد جسمی و روحی لازم را به دست آورد.

اسلام به عنوان کامل‌ترین دین الهی، نگرشی فوق العاده مترقبی نسبت به کوکان دارد و شرایطی را که برای رشد او مناسب است، در قالب تعالیم دینی مطرح می‌سازد. برای مثال پیامبر اکرم(ص) می‌فرمایند: «هر کس نزد او کودکی است، در برخورد با او باید کوکانه رفتار کند» [مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱۱۴: ۲۳].

دوره دوم: اطاعت و فرمان‌برداری

از ویژگی‌های این دوره، اطاعت، تعلیم و تأدب است. برخلاف دوره قبل که اسلام به آزادی مطلق برای رشد کوک توصیه می‌کند. در این دوره سفارش می‌کند شرایط تعلیم و آموزش برای او فراهم شود. این دوره در ادامه سن کودکی و آغاز نوجوانی است که بهترین فرصت را برای آموزش در اختیار می‌گذارد. چنان‌چه امام صادق(ع) تأکید بر خواندن و نوشتن در هفت سال دوم تأکید دارند و پیامبر(ص) نیز می‌فرمایند: «به فرزندان احترام کنید و با آداب و روش‌های پسندیده با آن‌ها رفتار کنید».

اما در مورد تأدب نیز اسلام شرایطی را مطرح می‌سازد که آن را به فرصتی آموزشی - تربیتی تبدیل می‌کند.

امام علی(ع) می‌فرمایند: «آداب و رسوم زمان خود را با فشار و زور به فرزندان خویش تحمیل نکنید، زیرا آنان برای زمانی غیر از زمان شما آفریده شده‌اند».

و در خصوص تنبیه می‌فرمایند: «عاقل به وسیله ادب پند می‌پذیرد و این چهار پایان اند که جز با زدن تربیت نمی‌شوند».

نیکویی به کوکان

ابراهیم بن ادhem - رحمه الله
گوید، وهب بن منبه می گفت:
در یکی از کتاب‌ها خواندم که
مؤمنی (ع) گفت: پروردگار،
کدام یک از اعمال را دوست‌تر
داری؟ خدای فرمود: نیکویی
کردن به کوکان را. زیرا آن‌ها
ثمرة روزی من اند. چون بمی‌یزند
آنان را وارد بهشت می‌سازم

بلکه یک ضرورت تلقی می‌کند، زیرا کودک و نوجوان در شرایطی نیستند که خودشان به تنها یی قادر باشند اوضاع را به نفع خود تغییر دهند.

نوجوان و جوان از دیدگاه اسلام

همان طور که گفته شد، بحث حقوق جوان و نوجوان از دیدگاه اسلام با توصیه‌های اخلاقی توسط پیامبر(ص) و معصومین(ع) آمیخته شده است. از نگاه آن‌ها جوان به عنوان عنصر فعال و حساس در جامعه مطرح است که حقوق و وظایفی دارد و سایرین موظف به رعایت آن هستند.

انس و الفت با جوان

پیامبر(ص) درباره ویژگی‌های روحی و روانی جوان می‌فرمایند: «درباره جوانان به خیر و نیکی سفارش می‌کنم، چرا که قلب آنان رقیق و مهربان است».

امام صادق(ع) می‌فرمایند: «خدا بیامرزد کسی را که به فرزندش در نیکی و نیکوکاری یاری کند». راوی از امام(ع) پرسید چگونه؟ امام(ع) فرمودند: «آن‌چه فرزند در توان داشته و انجام داده است، بپذیرد و از آن‌چه توانایی نداشته است درگذرد و او را به گناه و معصیت و اندارد و با مدارا و برخورد سنجیده با او رفتار کند».

در جای دیگر پیامبر(ص) می‌فرمایند: «رحمت الهی شامل حال بندهای باشد که فرزندش را با نیکی و احسان به او، هم خوشنود با او و آموزش علم و ادب، بر انجام دادن خوبی‌ها یاری کند».

یکی از حقوق جوانان این است که والدین و مریبان با او مأнос شوند تا او بتواند مشکلات خود را در سیاست دوستی مطرح کند.

امام علی(ع) می‌فرمایند: «دل‌های مردم وحشی است، پس هر که با آن‌ها الفت گیرد، به سویش روی می‌آورند».

پس دوستی، زمینه طرح مشکلات و حل آن‌ها را فراهم می‌سازد.

مدارا با جوان

مدارا با دیگران از رفتارهای اخلاقی است که در سنت پیامبر(ص) بر آن بسیار تأکید و به خصوص در مورد جوانان سفارش شده است.

پیامبر(ص) می‌فرمایند: «آن‌چه در توان فرزند بوده است قبول کند و از آن‌چه بر او مشکل بوده است، درگذرد و او را به گناه و اندارد و با او مدارا کند». امام علی(ع) فرموده‌اند: «هرگاه جوانی را بازخواست کردي، مقداري از گناهان او را ناديه بگير تا مؤاخذه تو، او را به طغيان و لجاجت و ادار نکند». در جای دیگر می‌فرمایند: «از تکرار عتاب و سرزنش دوری کن، زیرا سبب واداشتن به گناه می‌شود و ملامت را ب اثر می‌کند».

ارزش نهادن به شایستگی‌های جوانان
جوان می‌خواهد که شخصیت و توانمندی‌هایش را ارج‌بنهند و از توانایی‌هایش غفلت نشود. امام علی(ع) می‌فرمایند: «بزرگی شان مایه فضیلت و شایستگی مایه بزرگی است». به همین دلیل اسلام تأکید می‌کند که به نظر جوانان توجه کنید و با مشورت کردن با آن‌ها، به آن‌ها ارزش بدھيد و مسئولیت پذیرشان کنید. چنان‌چه در حدیث آمده است: «جوان عضوی از خانواده و در مقام وزیر و معاون برای والدین است و تا هفت سال سور، هفت سال دیگر فرمان برو و هفت سال بعد وزیر و معاون است».

جوان و حق نظارت و حفاظت او
از وظایف مهم افراد جامعه اسلامی، توجه به فضای تربیتی او و مراقبت از آن‌هاست. امام صادق(ع) می‌فرمایند: «جوانان را از گمراهان و تندروهای اعتقادی بیم دهید تا آن‌ها را فاسد نکنند». با توجه به آن‌چه که مطرح شد، می‌توان نتیجه گرفت که حق تعلیم و تربیت و تکامل معنوی، از حقوق اولیه و از مصاديق حقوق طبیعی انسان محسوب می‌شود که اسلام به خوبی و به طور جامع بر آن تأکید ورزیده و حقوق فردی- اجتماعی کودک، جوان و نوجوان را در قالب نظام تربیتی مطرح کرده است.

منابع

۱. آداب تعلیم و تعلم در اسلام. شهید ثانی. ترجمه سید محمدباقر حجتی. دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۲. الحدیث(روايات تربیتی)، مرتضی فرید. دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۳. اصول کافی. محمد یعقوب کلینی. ترجمه سید جواد مصطفوی.
۴. بخار الانوار. محمدباقر مجلسی.
۵. تعلیم و تربیت در اسلام. استاد شهید مرتضی مطهری. انتشارات الزهرا.
۶. غرالحکم و درالکلام. ترجمه محمدعلی انصاری.
۷. نهج البلاغه. نامه امام علی به فرزندش.
۸. وسائل الشیعه. محمد بن الحسن حر عاملی.